

УДК 821.161.2-31

Наталія ЗІНЧЕНКО,

кандидат філологічних наук, доцент
(Полтавський національний педагогічний
університет імені В. Г. Короленка)

ФОЛЬКЛОРИЗМ РОМАНУ ЄВГЕНА ГРЕБІНКИ «ЧАЙКОВСЬКИЙ»

У статті аналізується героїко-історичний роман Євгена Гребінки «Чайковський» з погляду наявності фольклору як ознаки романтичного твору. Простежується використання фольклорних жанрів, мотивів і народно-поетичних прийомів.

Ключові слова: героїко-історичний роман «Чайковський», фольклор, романтизм, фольклорний жанр, мотив, народно-поетичний прийом.

В українській літературі 20 – 40-і роки XIX століття були позначені пануванням романтизму. Цей стильовий напрям охопив усі літературні роди. Найширше в даному періоді була представлена поезія, проте романтична проза теж зробила значний внесок у розвиток літературного процесу першої половини XIX ст. Серед яскравих зразків таких творів можемо назвати роман Євгена Гребінки «Чайковський». Він належить до історико-патріотичної течії романтизму, і йому притаманні усі основні риси цього напрямку, як-от: героїчне оспівування та ідеалізація минулого, фольклоризм, культ почуттів, мотиви втечі від дійсності та «національної туги», гіперболізація героїв тощо.

З-поміж названих вище ознак романтизму в романі «Чайковський» нас цікавить фольклоризм. На використання в романі зразків усної народної творчості вказували Б. Деркач, С. Зубков, В. Мацапура, проте в дослідженнях цих науковців ми не зустріли повного аналізу різних жанрів фольклору, використаних у творі Є. Гребінки, з характеристикою їх стилістичних функцій. Спроба такого аналізу є метою даної розвідки.

Під терміном фольклоризм розуміємо «наявність фольклорних елементів у літературному творі» [4, с. 710]. Проявлятися фольклоризм може на різних рівнях: як цитування окремих зразків усної народної творчості, «через сюжетне запозичення, введення у текст окремих фольклорних мотивів чи образів, символічне переосмислення фольклорних міфологічних першоелементів» [4, с. 710]. Крім останнього, усі ці рівні можна простежити у романі «Чайковський».

Є. Гребінка застосовує чимало зразків фольклору різних жанрів.

Пареміографія. Мова героїв, а подекуди й оповідача, пересипана прислів'ями та приказками. Це надає монологам, а тим більше діалогам, виразності та колоритності, наближає стиль мови до побутового. Крім того, таким чином створюється ефект стилізації викладу під фольклорний, що було характерним для романтизму.

Автор вкладає прислів'я та приказки у уста своїх героїв: полковника Івана («Не тобі б говорити, не мені слухати» [1, с. 16]), Гадюки («Дурнів не орють, не сіють, самі родяться» [1, с. 16]), кошового Зборовського («На стрільця і звір біжить», «Про вовка промовка, а він і тут» [1, с. 49]), зимівника Касяна («Не все золото, що блищить» [1, с. 78], «В чужий монастир із своїм уставом не ходять»). Найбільш насичене малими жанрами фольклору мовлення Микити Прихвостня («Козак не без долі» [1, с. 28], «Є в глечику молоко, та голова не влазить!» [1, с. 31], «Як у полудень сова на березі», «Кашу варити з сокири», «Не до поросят свині, коли її смалять» [1, с. 62] тощо). На нашу думку, це пояснюється тим, що даний герой є типовим втіленням запорізьких козаків-характерників, життєвий досвід та кмітливість яких у мовленні виражалися саме за допомогою вживання малих жанрів фольклору. Часто, описуючи звичаї Запорозької Січі, Є. Гребінка вводить у роман цілі діалоги козацьких примовок. Наприклад:

- Хліб та сіль.
- Імо, та свій, а ти біля порога постій [1, с. 24].

Або:

- ... Звідки, коли по волі?
- Пшеницю пололи в полі.
- Добре діло! А кукіль є в кого?
- Є, небого! – відповів Микита, подзенькуючи в кишені дукатами. – Поки що з собою носимо.
- Ласкаво просимо!... [1, с. 29].

Такі діалоги оживлюють виклад твору і роблять його злегка іронічним, емоційно насиченим, отже, цікавішим для читача.

Одна з народних приказок винесена у епіграф до I частини VI розділу: «Прийшов ні за чим, пішов ні з чим, Шкода й питать, тільки ноги болять» [1, с. 108]. Цими словами автор підкреслює, що подорож Касяна до Лубен не дала бажаного результату і, по суті, була даремною.

Пісні. Цей жанр найпоширеніший на сторінках «Чайковського», що дає змогу класифікувати використані пісні. На нашу думку, їх можна поділити на такі групи за метою вживання:

- 1) пісні, що використані на підтвердження слів чи думок героя;
- 2) пісні для безпосереднього вираження думок,
- 3) для зображення проявів настрою героя;
- 4) пісні-натяки;
- 5) пісні як спосіб спілкування героїв.

До окремої групи можна віднести пісні, що їх Є. Гребінка використав як епіграф (таких у романі три).

До першої групи відносяться пісні, що повторюють в іншій формі вже висловлені слова чи думки. Наприклад, у репліці полковника Івана:

...На що вже гетьман Сагайдачний був добра голова! А проміняв жінку на тютюн та люлька, ще й пісню склав:

Мені з жінкою не возиться,
А тютюн та люлька
Козаку в дорозі
Знадобиться!... [1, с. 11].

Також дану функцію виконують уривки з пісень – «Тільки бог святий знає, Що кошовий думає, гадає!...» [1, с. 36], «Кінь біжить – земля дрижить, Сокіл летить – перо дзвенить» [1, с. 116].

Друга група складається з пісень, за допомогою яких герої висловлюють свої думки. Так, Олексій піснею «Вийди, дівчино, вийди, рибчино...» [1, с. 19] викликає Марину на побачення, а Тетяна, співаючи «Ти гадасш, дурню...» [1, с. 73], розтлумаче Микиті, що його не любить. Такий спосіб мовлення героїв цілком характерний для романтичного твору, адже свідчить про глибину почуттів та поетичність його образів. Також до цієї групи відносимо пісню, яку співав Герцик полковнику, – «Ой не сама пряла...» [1, с. 102] – та пісню, котру склав Микита, – «Давай, Варко...» [1, с. 30]. Остання авторська, проте стилізована під народну.

Наступна, третя, група найчисельніша. До неї відносимо пісні, які відповідають внутрішньому стану героїв. Наприклад, «Добре жить на Січі!» [1, с. 42] передає веселі настрої Касяна, а «Вітер віє, трава шумить...» [1, с. 75] – сум Микити тощо.

Четверта група включає в себе лише одну пісню «Барвіночку зелененький...» [1, с. 9], за допомогою якої Маринина служниця натякає Олексію про почуття своєї хазяйки.

Останню групу складають уривки пісень [1, с. 98], за допомогою яких, завдяки хитрій вигадці Касяна, старий зимівник зміг спілкуватися зі своїм охоронцем:

Ой на дубі в лісі чорний ворон криче,
Скажи мені правду, молодий козаче:
За що мене невинного вкинули в темницю,
Засувам залізним замкнули в'язницю? (...)

За що тебе посадили, я того не знаю;
Я так собі чоловік, моя хата скраю.

К а с я н
Та якому ж я завдячую собачому сину,
Що не в полі, а в темниці нині гину?

К о з а к
Ой спить козак під горою; шабля біля боку,
Кінь його пасеться у траві високій...

За словами С. Зубкова, це «своєрідний дует з використанням перефразованих народних пісень» [7, с. 123].

Народні пісні не тільки поживляють виклад, а й, як зазначав Б. Деркач, є особливо зримою рисою українського національного колориту в романі [2, с. 122].

Ще один фольклорний жанр, який використаний у романі Є. Гребінки – це *дитяча народна гра*. З метою порівняння села перед нападом ворога із наляканими мурашками, автор описує гру «Татари йдуть!» і наводить слова: «Комашки, комашки, Ховайте подушки – Татари йдуть!» [1, с. 95].

Вводить Є. Гребінка у роман і *замовляння*, яке вкладає у уста єврейки Рухлі: «Помолюся Господу Богу й усім святим його! – Деся-не-деся на Лукомор'ї стоїть яблуня суха; на тую яблуню муха налітає, лист обвіває, черва нападає, корінь сточає, яблуню вигубляє... І на чоловіка, раба божого, є напасть люта, недуги й хвороби та всілякі нароби, і гади закляті; ти в мене підтинниця, веретенниця, не крутись, не вертись, я тебе знаю, од сестер відрізняю, є веретенниця лугова, гайова, земляна й веретенниця водяна. Я тебе словом сильним виганяю, заклинаю; забирайся до сестер, до посестричок, малих, невеличких, де сокира не стукотить, де люди не ходять, де корови не бродять, куди півнячий голос не залітає; не палить, не сушить тобі білого лица, жовтих кісток, гарячої крові раба божого!.. Тьху! Згинь!.. Згинь кажу!» [1, с. 120]. На нашу думку, текст цього жанру надає твору таємничості та загадковості, які притаманні романтизму.

Використовує автор у «Чайковському» і *думи*. Є. Гребінка переказує близько до тексту думу «Олексій Попович», зазначаючи джерело: «Цю думу навіть надруковано серед українських народних пісень, виданих 1834 року Михайлом Максимовичем» [1, с. 47]. Із думи автор цитує лише перші два рядки: «На Чорному морі, на білому камені, / Ясенький сокіл жалісно квилить-проквіляє...» [1, с. 47].

Проте вводить до роману певні її варіації («На білому морі, на соколиному морі, / Чорний камінь квилить-проквіляє...» [1, с. 50] тощо), які слугують засобом творення комічного та образотворчим засобом, за допомогою якого Є. Гребінка злегка іронізує над своїм героєм – Микитою Прихвостнем, що, до речі, характерне для романтичних творів.

На сторінках роману зустрічаємо й уривок із думи «Втеча трьох братів з Азова» [1, с. 98], яку співав Касян. Вона призначена для передачі настрою героя (у цьому випадку суму). Крім того, два уривки із дум присутні в епіграфах до розділів.

Казка. Безпосереднього текстуального використання жанру в романі немає, однак казкові елементи, окремі ознаки жанру казки зустрічаємо. Це, зокрема, мотив трикратного повтору. Так, Микита Прихвостень тричі звертається за порадою, як врятувати Олексія та Марину: спершу до дідів-характерників, потім до письменних душ і, нарешті, до панотця [1, с. 60-61]. В образі козака Гадюки маємо чимало незвичайних, казкових ознак (величезні нігті, якими він вправно чистив луску з риби, багатирська сила тощо).

Щодо твору, який покладено в основу сюжету роману, більшість дослідників (С. Зубков, Б. Деркач тощо) дотримуються думки, що це дума про Олексія Поповича, котра була вміщена, як пише сам автор, у збірці «Малороссийские песни» Максимовича (1834). Але існує інша думка. Так, В. Мацапура зазначає: «Есть основания полагать, что автор романа воспользовался двумя, очень похожими друг на друга, текстами народных дум – «Буря на Чорному морі» и «Олексій Попович». Свободная контаминация отдельных отрывков из указанных дум и составила основу кульминационного эпизода романа о буре на море и о том, как попович Алексей спас казацкие чайки своими молитвами» [5, с. 332].

У «Чайковському» наявні сюжетні запозичення. Під час підготовки до написання роману Є. Гребінка використовував різні джерела. Як зазначає Б. Деркач, «присутуючи до написання свого твору, Гребінка вивчав історичні матеріали, знайомився із «Записками» столітнього козака Микити Коржа, українськими піснями й думами історичного характеру. Використав він і родинні перекази матері, що походила з давнього козацького роду Чайковських» [2, с. 118-119].

Крім безпосереднього текстуального та сюжетного використання фольклору, Є. Гребінка застосовує народно-поетичну манеру та прийоми. Так, у промовах героїв часто зустрічаємо постійні епітети, притаманні усній народній творчості. Наприклад, Марина у своєму мовленні вживає такі вирази: «ясне сонце», «на божому світі», «вороний кінь», «ясні очі», «буйної голови» [1, с. 58] тощо. Такий прийом характерний для романтизму, більше того, є навіть виявом мелодраматизму в романі. У тексті твору є і заперечні порівняння: «Це не вітер виє; це вона плаче за недостойним сином. Не море вирує – гримлять прокльони на мою грішну голову. Не буря здіймає важкі хвилі – це матеріні зітхання колихають море!..» [1, с. 47], що пояснюється сюжетним запозиченням даного епізоду із народної думи.

Отже, фольклоризм роману Є. Гребінки «Чайковський» можна простежити на різних рівнях. По-перше, автор цитує у творі зразки різних жанрів усної народної творчості, по-друге, сюжет роману перегукується із думами та переказами, по-третє, у викладі використано народно-поетичні прийоми та фольклорні мотиви.

Звернення Є. Гребінки до фольклору як джерела творчості не випадкове, адже, як зазначає М. Ткачук, він ріс «в атмосфері козацьких бувальщин, переказів, романтичних легенд, які оповідала йому мати, народних звичаїв і обрядів» [6, с. 7].

Роль усної народної творчості в романі «Чайковський» дослідники визначають по-різному. Основна функція фольклору у творі, на думку С. Зубкова, – «відтворити колорит епохи, передати ліризм героїв, тепло і щирість їх почуттів» [7, с. 123]. В. Мацапура зазначає: «Ориентацию автора ... на народные думы в романе «Чайковский» можно расценивать как один из способов игры с читателем, как желание Е. Гребенки, хорошо знавшего историю Украины и ее фольклор, популяризировать эти источники в

руської мови» [5, с. 335]. Тут не зайвим буде нагадати, що роман «Чайковський» був написаний Є. Гребінкою російською мовою.

Крім названих функцій, фольклор у романі «Чайковський», на нашу думку, виконує і функцію стилетворчу, тобто є характерною рисою романтизму, який притаманний аналізованому твору.

Література:

1. Гребінка Є. П. Чайковський : Романи та повісті / Є. П. Гребінка; пер. з рос. Д. Бобиря. – К. : Дніпро, 1966. – 514 с.
2. Деркач Б. А. Євген Гребінка / Б. А. Деркач. – К. : Дніпро, 1974. – 152 с.
3. Зубков С. Д. Євген Павлович Гребінка / С. Д. Зубков. – К., 1962. – 212 с.
4. Літературознавчий словник-довідник / за ред. Р. Т. Гром'яка, Ю. І. Коваліва, В. І. Теремка. – К. : ВЦ «Академія», 2006. – 752 с.
5. Мацапура В. И. Евгений Гребенка / В. И. Мацапура // Мацапура В. И. Украина в русской литературе первой половины XIX века / В. И. Мацапура. – Харьков – Полтава, 2001. – С. 313–335.
6. Ткачук М. Євген Гребінка в контексті українського романтизму / Микола Ткачук // Вивчаємо українську мову та літературу. – 2008. – № 1. – С. 7 – 11.

Н. Зинченко. Фольклоризм романа Евгения Гребинки «Чайковский»

В статті аналізується героїко-історический роман Євгенія Гребінки «Чайковський» з точки зору наявності фольклору як атрибута романтичного твору. Розглядається використання фольклорних жанрів, мотивів, народно-поетических прийомів.

Ключеві слова: героїко-історический роман «Чайковський», фольклор, романтизм, фольклорний жанр, мотив, народно-поетический прийом.

N. Zinchenko. Folklore in the novel “Chaikovsky” by Y. Grebinka

In the article Y. Grebinka's heroic-historical novel “Chaikovsky” is analyzed from the point of view of containing folklore as an attribute of Romanticism. The using of folklore genres, motives and folk-poetical methods are traced.

Key words: heroic-historical novel “Chaikovsky”, folklore, Romanticism, folklore genre, motif, folk-poetical method.